

بررسی چالش‌های کیفری ناشی از اجرای ماده ۶۸۸ (۹۱۴) قانون مجازات اسلامی

سید امین نجات * فرهاد دبیری **

چکیده

ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی هر اقدامی را که از مصادیق تهدید علیه بهداشت عمومی باشد، جرم شناخته و مجازات را نیز تعیین نموده است. مصادیق تهدید علیه بهداشت عمومی مشتمل بر ممنوعیت «آلوده کردن آب آشامیدنی یا توزیع آب آشامیدنی آلوده و...» می‌باشد، به طوری که تمثیلهای در حول محور آلودگی آب، خاک، پسماند، کشتار غیرمجاز دام، و آلودگی محصولات کشاورزی با استفاده‌ی غیر مجاز از فاضلاب می‌باشد.

در تحلیل این ماده به بررسی عناصر روانی، مادی و قانونی جرم، مراجع و اشخاص اعلام کننده و تشخیص دهنده‌ی جرم، مقید بودن و عمدی بودن و دیگر مشخصه‌های جرم تهدید علیه بهداشت عمومی پرداخته تا درک درست از این ماده با توجه به اصول حقوق کیفری مورد ارزیابی قرار گیرد. در اجرای ماده مذکور می‌توان به ابهاماتی همچون عنصر معنوی اشاره نمود؛ به نحوی که عمد و آگاهی لازمی تحقق این عنصر است یا خطای جزایی ناشی از عدم توجه به رعایت ملاحظات زیست محیطی نیز از عوامل محقق بودن این عنصر می‌باشد؟

* دانشجوی دکترای حقوق محیط زیست، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات تهران (نویسنده مسئول)

E-mail: amin_nejat_2008@yahoo.com

** استادیار و مدیرگروه حقوق محیط زیست، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات تهران

E-mail: farhaddabiri@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۶/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۱۲/۱۷

وجه تمایز تهدید بهداشت عمومی و آلودگی محیط زیست و میزان بازدارندگی مجازات تعیین شده نیز از دیگر چالشهای اجرای این ماده می باشد که در این تحقیق مورد تحلیل قرار گرفته است.

واژه‌های کلیدی: بهداشت عمومی، جرم، آلودگی محیط زیست، مجازات، حبس.

۱. مقدمه

هر چند که در گذشته مقوله‌ی محیط زیست مقوله‌ای تجملاتی محسوب می‌گردید ولی خوشبختانه امروزه امور مرتبط با محیط زیست و حفظ و حمایت آن از دغدغه‌های ملت‌ها، دولت‌ها و جامعه‌ی بین‌الملل محسوب می‌گردد. با صنعتی شدن روزافزون جوامع و افزایش محصولات و تولیدات صنعتی، بالطبع میزان تخلیه آلاینده‌های محیط زیست شامل آلاینده‌های هوا، آب، خاک، پسماند و ... به مجموعه‌ی محیط زیست روبه فزونی نهاده است بطوری که پخش و انتشار آلاینده‌ها در اکثر مواقع مخاطرات فراوانی را برای بشر امروزی فراهم آورده است.

محیط زیست و پالایندگی آن بدون تردید یکی از ضروریات حفظ و بقای حیات در زیست کره محسوب می‌شود. از این رو باید مانع از انجام اقداماتی شد که سبب ورود صدمه و زیان به آن می‌شود، زیرا آلاینندگی محیط زیست می‌تواند دشواری‌های فراوانی را به دنبال آورد.

محیط زیست موضوعی است که علاقه برای سالم نگه داشتن آن و به عبارتی حمایت از آن در برابر رفتارهای گوناگون آلاینده که از آنها به عنوان جرایم زیست محیطی نام برده شده است، از گذشته‌های دور وجود داشته است؛ با این تفاوت که در آن ایام اهمیت و ارزش آن مانند امروز برای انسانها شناخته نبود.

مخاطرات حاصل از آلودگیهای محیط زیست، علاوه بر محیط زیست بر روی سلامتی و بهداشت انسان تاثیرات سوء خود را به جای نهاده تا جایی که این موضوع منتج به وضع قوانین و مقررات متعددی گردیده است. در کشور ایران قوانین متعددی در ارتباط با آلودگیهای محیط زیست وضع شده است که علاوه بر اصل پنجاه قانون

اساسی که اشعار می‌دارد: «در جمهوری اسلامی، حفاظت محیط زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات رو به رشدی داشته باشند، وظیفه‌ی عمومی تلقی می‌گردد؛ از این رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط زیست یا تخریب غیر قابل جبران آن ملازمه پیدا کند ممنوع است». همچنین می‌توان به قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست مصوب ۱۳۵۳، قانون نحوه‌ی جلوگیری از آلودگی هوا مصوب ۱۳۷۴، قانون مدیریت پسماندها مصوب ۱۳۸۳ که در زمره‌ی قوانین خاص محیط زیست بوده نام برد. در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۵ نیز به عنوان قانون عام، قانون‌گذار به انشاء مواد قانونی در خصوص امور محیط زیست مبادرت ورزیده که از مهمترین این مواد که ارتباط مستقیم با امور کیفری آلودگی محیط زیست و تهدید علیه بهداشت عمومی دارد، ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی می‌باشد. اینکه آیا ماده مذکور که جرم تهدید علیه بهداشت عمومی را بیان می‌نماید، به نحوی نگارش یافته است که موجبات بیشینه بازدارندگی را برای مرتکبین و کمینه شبهات را برای اعلام کنندگان جرم فراهم نماید یا خیر، از موضوعاتی است که بایستی مورد تحقیق قرار گیرد. در این مقاله شاخصه‌های حقوقی جرم زیست محیطی و ابهامات و چالش‌های ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی بیان شده است.

مواد و روشها

متن حاضر تحقیقی است از لابلای متون حقوقی و محیط زیست در راستای شناسایی هر چه بیشتر ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی تا این ماده به طور واضح بیان و هویت آن روشن و آشکار گردد. در این تحقیق با استفاده از منابع موجود کتابخانه‌ای اعم از کتب و مقالات و همچنین بررسی آراء صادره در زمینه‌ی تهدید علیه بهداشت عمومی، موجبات تشخیص و تبیین ابهامات و چالش‌های حاصل از اجرای این ماده شده است.

۲. شاخصه‌های ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی

ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی که در خرداد ۱۳۷۵ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید، پس از یک سال و دو ماه در مرداد ۱۳۷۶ مورد اصلاح قرار گرفت. این

ماده توصیف جرم تهدید علیه بهداشت عمومی و ضمانت اجرای آن است و اشعار می- دارد: هر اقدامی که تهدید علیه بهداشت عمومی شناخته شود، از قبیل آلوده کردن آب آشامیدنی یا توزیع آب آشامیدنی آلوده، دفع غیر بهداشتی فضولات انسانی و دامی و مواد زائد، ریختن مواد مسموم کننده در رودخانه‌ها، زباله در خیابان‌ها، کشتار غیر مجاز دام و استفاده‌ی غیرمجاز فاضلاب خام یا پساب تصفیه خانه‌های فاضلاب برای مصارف کشاورزی ممنوع می‌باشد و مرتکبین چنانچه طبق قوانین خاص مشمول مجازات شدیدتری نباشند به حبس تا یک سال محکوم خواهند شد.

تبصره ۱- تشخیص اینکه اقدام مزبور تهدید علیه بهداشت عمومی و آلودگی محیط زیست شناخته می‌شود و نیز غیرمجاز بودن کشتار دام و دفع فضولات دامی و همچنین اعلام جرم مذکور حسب مورد بر عهده‌ی وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، سازمان حفاظت محیط زیست و سازمان دامپزشکی خواهد بود.

تبصره ۲- منظور از آلودگی محیط زیست عبارت است از: پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب، هوا، خاک و یا زمین به میزانی که کیفیت فیزیکی، شیمیایی یا بیولوژیک آن را بطوری که به حال انسان یا سایر موجودات زنده، گیاهان، آثار یا ابنیه مضر باشد، تغییر دهد. آنچه که از ماده مذکور و تبصره‌های آن استنباط می‌گردد، به شرح ذیل بیان می‌گردد.

۲-۱. تهدید علیه بهداشت عمومی

در صدر ماده مذکور عنوان می‌گردد که «هر اقدامی که تهدید علیه بهداشت عمومی شناخته شود...» حاکی از تاکید جرم تهدید علیه بهداشت عمومی از سوی قانون‌گذار می‌باشد. لذا برای ارائه‌ی تعریفی مدون از بهداشت بایستی به آیین‌نامه بهداشت محیط مصوب ۱۳۷۱/۵/۶ هیات وزیران رجوع نمود که در ماده ۱ آن بهداشت محیط عبارت است از: کنترل عواملی از محیط زندگی به گونه‌ای که روی سلامت جسمی، روانی و اجتماعی انسان تاثیر می‌گذارند (دبیری، ۱۳۸۳: ۵۷۹). بنا بر این تعریف، تهدید علیه بهداشت عمومی، موثر بر سه شق سلامتی، یعنی جسم انسان، روان انسان و اجتماع انسان خواهد بود.

۲-۲. عنصر مادی در ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی

از لحاظ عناصر تشکیل دهنده‌ی جرم، عنصر مادی این جرم بطور مطلق و با عبارت «هر اقدامی» آورده شده است، ولی در احصاء مصادیق، بیشتر از افعال مادی مثبت نام برده شده است. به دیگر سخن «آلوده کردن»، «توزیع»، «دفع»، «تخلیه»، یا «استفاده» ارکان مادی تشکیل دهنده‌ی بزه موضوع ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی می‌باشند.

با این حال به نظر می‌رسد که عبارت «آلوده کردن» شامل ترک فعل نیز می‌شود. چنانکه مدیر کارخانه‌ای که مواد آلاینده را وارد آبهای عمومی می‌سازد، اگر پس از اطلاع آلوده سازی محیط به وسیله‌ی کارخانه‌ی تحت مسئولیت خود، اقدام به نصب دستگاههای تصفیه یا کاهش میزان آلودگی یا جلوگیری از آلودگی ننماید، به دلیل ترک فعل مشمول عنوان مجرمانه قرار می‌گیرد (انصاری، ۱۳۸۳: ۱۲۷). به تعبیر دیگر عنصر مادی این جرم اقدام علیه بهداشت عمومی و آلوده کردن محیط زیست است که از راههای مذکور در این ماده و راههای مشابه محقق می‌شود و ممکن است در قالب فعل مثبت یا منفی محقق شود (زراعت، ۱۳۸۲: ۲۷۲).

۲-۳. محورهای مصادیق ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی

در این ماده، مصادیق تهدید علیه بهداشت عمومی احصاء شده که مشتمل بر ممنوعیت «آلوده کردن آب آشامیدنی یا توزیع آب آشامیدنی آلوده، دفع غیر بهداشتی فضولات انسانی و دامی و مواد زاید، ریختن مواد مسموم کننده در رودخانه‌ها، زباله‌ها در خیابانها، کشتار غیر مجاز دام و استفاده‌ی غیر مجاز فاضلاب خام یا پساب تصفیه خانه‌های فاضلاب برای مصارف کشاورزی» می‌باشد. همان طوری که ملاحظه می‌گردد تمثیل‌های مورد اشاره در حول محور آلودگی آب، آلودگی خاک، پسماند، کشتار غیر مجاز دام و آلودگی محصولات کشاورزی به واسطه‌ی استفاده‌ی غیر مجاز از فاضلاب می‌باشد؛ لذا تمام افعال مجرمانه‌ای که قابلیت انتساب به ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی را خواهند داشت، می‌بایست مصادیقی از محورهای مذکور باشند. به عبارت

دیگر جرم آلودگی هوا، آلودگی صوتی، آلودگی اشعه و ... را نمی‌توان از مصادیق این ماده دانست.

در ادامه به یک پرونده‌ی کیفری تحت کلاسه شماره ۱۱۷۷/۱۰۲/۸۹ در خصوص موضوع مربوطه می‌پردازیم: در سال ۱۳۸۹ یکی از ادارات کل حفاظت محیط زیست بر اساس گزارش‌های متعدد کارشناسی، از مدیریت کارخانه‌ای در زمینه‌ی تولید «پودر روی» به دادرسی شهرستان اعلام جرم می‌نماید؛ بدین نحو که نامبرده به واسطه‌ی عدم نصب و خارج نمودن سیستم کنترل کننده آلودگی هوا (فیلتر) از مدار تولید، موجبات آلودگی شدید هوا را علیرغم ابلاغ اختاریه‌های متعدد و عدم رفع مشکل، فراهم نموده است. در ادامه اداره‌ی شاکی با ارایه‌ی مدارک مثبته همچون تصاویر اختاریه‌های ابلاغی، گزارش‌های کارشناسی، عکسهای تهیه شده از دودکش واحد مورد نظر و صورتجلسه کلانتری محل مبنی بر ایجاد آلودگی هوا، به استناد ماده ۶۸۸ ق.م.ا تقاضای پیگرد قانونی مدیر عامل واحد آلاینده را به جرم تهدید علیه بهداشت عمومی و آلودگی محیط زیست خواستار می‌گردد. پس از مراحل بازجویی و صدور کیفرخواست، دادگاه بدوی به دلیل اینکه تشخیص اداره‌ی شاکی، مستند و مدلل با مبانی علمی نمی‌باشد، مبادرت به صدور حکم برائت می‌نماید.

این امر موجب اعتراض اداره‌ی شاکی به دادگاه تجدید نظر استان می‌گردد. دادگاه محترم تجدید نظر استان پس از رسیدگی مجدد، دادنامه بدوی را دارای ایراد و اشکال قانونی دانسته و با توجه به شکایت شاکی، صدور اختاریه‌های متعدد، گزارش‌های کارشناسی، تصاویر تهیه شده از وقوع جرم آن واحد بویژه در نیمه‌های شب، مبادرت به نقض دادنامه بدوی نموده و مستند به ماده ۶۸۸ ق.م.ا و تبصره ذیل آن حکم به محکومیت تجدید نظر خوانده به جرم تهدید علیه بهداشت عمومی و به مبلغ سه میلیون ریال جزای نقدی بدل از حبس می‌نماید و رای صادره قطعی می‌گردد. (واحد حقوقی اداره کل حفاظت محیط زیست زنجان، ۱۳۹۱)

همان‌طوری که ملاحظه می‌گردد شکایت اداره‌ی شاکی دارای ایراد بوده، زیرا در پرونده‌ی مذکور هیچ فعلی که از مصادیق تهدید بهداشت عمومی باشد وجود ندارد و صرفاً مرتکب، اقدام به آلودگی هوا نموده و اتهام را می‌بایست جرم آلودگی هوا و

مستند قانونی را نیز ماده ۲۹ قانون نحوه‌ی جلوگیری از آلودگی هوا بیان می‌داشت. از طرفی نقض دادنامه‌ی بدوی از سوی دادگاه محترم تجدید نظر منطبق بر قوانین می‌باشد، چرا که بزه ارتكابی، وصف مجرمانه‌ی جرم آلودگی هوا می‌باشد و قابل مجازات بوده، لکن آن دادگاه محترم استناد قانونی حکم خویش را می‌بایست ماده ۲۹ قانون نحوه‌ی جلوگیری از آلودگی هوا اعلام می‌داشت، چرا که این ماده خاص جرم آلودگی هوا بوده و به علاوه اینکه آلودگی هوا از محورهای مصادیق ماده ۶۸۸ ق.م.ا. نمی‌باشد. لازم به ذکر است چنانچه جرم تهدید بهداشت عمومی احراز می‌گردید مرجع تشخیص و اعلام کننده‌ی جرم، وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی می‌باشد که در ذیل به آن اشاره می‌گردد.

۲-۴. مراجع اعلام کننده و تشخیص دهنده‌ی جرم

در تبصره ۱ ماده مذکور، ۳ عنوان مجرمانه «تهدید علیه بهداشت عمومی»، «آلودگی محیط زیست» و «کشتار غیر مجاز دام و دفع فضولات دامی» قید شده است و به همین تناسب و رعایت ترتیب به «وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی»، «سازمان حفاظت محیط زیست» و «سازمان دامپزشکی» در مقام اعلام کننده و تشخیص دهنده‌ی جرم حسب مورد اشاره شده است. به تعبیر دیگر ۳ فعل مجرمانه به همراه ۳ دستگاه متولی اعلام کننده و تشخیص دهنده‌ی جرم متناسب شده‌اند؛ بدین معنی که تشخیص و اعلام جرم تهدید علیه بهداشت عمومی با وزارت بهداشت، درمان و آموزش و پزشکی، تشخیص و اعلام جرم آلودگی محیط زیست با سازمان حفاظت محیط زیست و تشخیص و اعلام جرم کشتار غیر مجاز دام و دفع فضولات دامی بر عهده‌ی سازمان دامپزشکی نهاده شده است. به عنوان مثال: سازمان حفاظت محیط زیست نمی‌تواند در زمان اعلام جرم یک واحد صنعتی به واسطه‌ی دفع غیر اصولی فاضلاب، به تهدید علیه بهداشت عمومی استناد نماید؛ زیرا اعلام جرم تهدید علیه بهداشت عمومی بر عهده‌ی وزارت بهداشت می‌باشد و سازمان حفاظت محیط زیست در موضوع مرقوم می‌بایست نسبت به آلودگی محیط زیست اعلام کننده جرم باشد.

از سوی دیگر علیرغم ظاهر تبصره ۱ ماده مذکور که اعلام جرم موضوع این ماده را فقط در صلاحیت ۳ دستگاه می‌داند، اما با توجه به اینکه جرم مزبور جزئی از جرایم غیر قابل گذشت می‌باشد (ماده ۷۲۷ ق.م.ا) و حتی در بسیاری موارد ممکن است اشخاص دیگری از این جرم متضرر شوند، بنابراین اعلام جرم و تعقیب آن از سوی سایر اشخاص حقیقی و حقوقی ممکن است (زراعت، ۱۳۸۲: ۲۷۴). به عبارت دیگر این تبصره علاوه بر واگذاری تشخیص تهدید آمیز بودن آلودگی به عهده ۳ دستگاه یاد شده، اعلام جرم مذکور را نیز به عهده آنها گذاشته است. با این حال، باید گفت که بر طبق اصول و قواعد حقوق کیفری، اعلام جرم، یک تکلیف شهروندی به شمار می‌رود و هرکسی صلاحیت این کار را دارد (انصاری، ۱۳۸۳: ۱۲۹).

در پرونده‌ی مطروحه‌ای به شماره کلاسه ۹۱۰۵۰۷، در سال ۱۳۹۱ یکی از ادارات کل حفاظت محیط زیست از شخصی به واسطه‌ی تخلیه‌ی فضولات حیوانی در داخل روستا به جرم تهدید علیه بهداشت عمومی مستند به ماده ۶۸۸ از قانون مجازات اسلامی اعلام جرم می‌نماید. دادگاه محترم بدوی در دادنامه خویش تشخیص مصادیق و اعلام جرم در موارد تهدید علیه بهداشت عمومی را طبق تبصره یک ماده ۶۸۸ ق.م.ا. از وظایف وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی دانسته، و تشکیل پرونده را مطابق قوانین ندانسته و به استناد صدر ماده ۶ قانون آیین دادرسی کیفری قرار موقوفی تعقیب صادر می‌نماید. این دادنامه از سوی اداره ی شاکی به دلایلی از جمله اینکه اعلام جرم تهدید بهداشت عمومی مقید به وظایف انحصاری وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی نبوده مورد تجدید نظر خواهی واقع می‌گردد. دادگاه محترم تجدید نظر پس از بررسی اعلام می‌نماید: دادنامه‌ی بدوی دارای ایراد بوده و دادگاه بدوی می‌بایستی با توجه به اینکه جرم واقع شده، مبادرت به صدور حکم نموده و صرف ایراد شکلی وارده به پرونده، دلیل برائت نیست. بنابراین پرونده به همان دادگاه بدوی عودت تا مجدداً رسیدگی گردد. این پرونده تاکنون مختومه نشده و در جریان رسیدگی قرار دارد. (واحد حقوقی اداره کل حفاظت محیط زیست زنجان، ۱۳۹۱)

آنچه که از این پرونده مستفاد می‌گردد و همان طوری که پیشتر نیز سخن رانده شد، اداره‌ی اعلام کننده‌ی جرم برای جلوگیری از پیچیده شدن پرونده، می‌بایست

عنوان جرم خویش را آلودگی محیط زیست بیان می‌داشت و یا وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی را با خود همراه می‌نمود. از سوی دیگر هر چند دلیل دادگاه بدوی منطقی و قانونی است، لذا بهتر بود دادگاه محترم بدوی طی نامه‌ای تشخیص و نظر وزارت بهداشت درمان و آموزش پزشکی را جویا شده و سپس مبادرت به انشای رأی می‌نمود؛ چرا که عملاً بزه‌ای ارتکاب یافته است.

بنابراین مشاهده می‌گردد تحلیل‌ها و برداشت متفاوت از منطوق و مفهوم ماده ۶۸۸ ق.م.ا. موجبات چالش‌های حقوقی را فراهم نموده است.

۵-۲. مقید بودن جرم تهدید علیه بهداشت عمومی در ماده ۶۸۸ قانون مجازات

اسلامی

جرم تهدید علیه بهداشت عمومی در ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی جرمی مقید است. بنابراین اگر عملی که صلاحیت تهدید علیه بهداشت عمومی را داشته باشد لکن منجر به آلودگی و اخلال در بهداشت نشود، قابل تعقیب نخواهد بود (زراعت، ۱۳۸۲: ۲۷۷). مقررات کیفری فرانسه در این باره، این جرم را مقید به نتیجه ساخته‌اند. به عبارت دیگر تا زمانی که تخلیه‌ی مواد آلوده به محیط زیست آبی، زیانی جمعی و یا فردی به دنبال نداشته، این جرم را محقق نمی‌دانند (انصاری، ۱۳۸۳: ۱۲۷). به تعبیر دیگر با تحقق صرف فعل آلودگی، جرم تهدید علیه بهداشت عمومی محقق نمی‌گردد؛ چرا که جرم تهدید علیه بهداشت عمومی با تأثیر بر سلامت جسم، روان و اجتماعی انسان محقق می‌گردد ولی هر آلودگی نمی‌تواند وسعت تهدید علیه بهداشت عمومی را شامل شود.

به گفته برخی نویسندگان این جرم هم در زمره‌ی جرایم علیه مالکیت قرار می‌گیرد و هم در زمره‌ی جرایم علیه اشخاص. ولی به نظر می‌رسد که اثر نخست این جرایم لطمه به اموال عمومی یا خصوصی یا به محیط زیست است و اثر غیر مستقیم آن سلامتی اشخاص را تهدید می‌کند و اصولاً جرم آلودگی آب، جرمی علیه محیط زیست انسان است نه علیه خود انسان؛ ولی این امر مانع از آن نمی‌شود که در برخی موارد نیز جرم آلوده‌سازی تنها به قصد لطمه به تمامیت جسمانی اشخاص انسانی صورت بگیرد.

بنابراین مانند بیشتر جرایم علیه اموال و مالکیت باید این جرم را نیز در زمره‌ی جرایم مقید شمرده که لزوماً در صورت منجر شدن به نتیجه‌ای زیانبار تحقق می‌یابند (انصاری، ۱۳۸۳: ۱۲۷).

۳. موارد چالش برانگیز ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی

جرم زیست محیطی، دارای تعاریف متعددی می‌باشد که همگی وصف این واژه را بطور مشابهی بیان می‌دارند. به طور خلاصه، جرم زیست محیطی هر نوع فعل یا ترک فعل را گویند که باعث ورود آسیب و صدمه‌ی شدید به محیط زیست و به خطر افتادن جدی زندگی و سلامت بشر شود. (وطن دوست، ۱۳۸۳: ۳۴۴)

این جرایم همچون اکثر جرایم دیگر دارای ارکان سه‌گانه جرم می‌باشند. به طوری که از مفهوم و منطوق مواد مرتبط با جرایم و مجازات‌های زیست محیطی استنباط می‌گردد، جرم زیست محیطی جرمی است عمدی به نحوی که مجرم با قصد منجر مجرمانه یعنی با تمایل و خواستن انجام عملی که قانون آن را منع کرده است و یا ترک فعلی که به موجب قانون ممنوع شده بدان مبادرت می‌ورزد. به عبارت دیگر عنصر روانی جرم در این گونه جرایم، همان «قصد مجرمانه» است که می‌تواند شاخص عمد در ارتکاب بزه باشد. قصد را معمولاً به اراده متمایل به یک هدف مشخص تعریف می‌کنند، به تعبیر دیگر اراده هدایت شده به سوی هدف معینی را قصد می‌گویند (نوربها، ۱۳۹۰: ۱۷۵).

بسیاری از جرایم زیست محیطی عمدی هستند. در برخی از این جرایم، جرم مربوطه وقتی محقق می‌شود که در نتیجه‌ی وقوع آن ضرر و خسارتی نیز به وجود آمده باشد، یعنی جرمی که واقع می‌شود جرم زیست محیطی مقید است. این گونه جرایم را می‌توان در بند «د» از ماده ۱۲ قانون شکار و صید مشاهده کرد؛ بدین صورت که «آلوده نمودن آب رودخانه‌ها، دریاچه‌ها، تالاب‌های حفاظت شده، چشمه‌ها و آبشخورها، به موادی که باعث آلودگی آب و از بین رفتن آبزیان می‌شود.» پاره‌ای دیگر از جرایم عمدی زیست محیطی (که بیشترین جرایم مطرح شده در این قلمرو هستند)، جرایمی هستند، که تحقق یافتن آنها نیازمند پدید آمدن صدمه و زیان نیست؛ یعنی موکول به حاصل شدن نتیجه مجرمانه نیست، به عبارت دیگر جرایم زیست محیطی عمدی مطلق

هستند (قاسمی، ۱۳۹۱: ۱۳۳). به عنوان مثال ماده ۲۴ قانون نحوه‌ی جلوگیری از آلودگی هوا بیان می‌دارد: «سوزاندن و انباشتن زباله‌های شهری و خانگی و هر گونه نخاله در معابر عمومی و فضای باز ممنوع می‌باشد.» که البته در ماده ۳۱ همان قانون، ضمانت اجرای ماده ۲۴ تعیین می‌گردد، که محصول به نتیجه نمی‌باشد.

عنصر دیگر جرایم زیست محیطی، عنصر قانونی است. منظور از عنصر قانونی جرم همان اصل قانونی بودن جرایم و مجازات‌هاست که در اصل ۳۶ قانون اساسی به آن اشاره شده است. در تعیین مجازات‌ها توسط قانون‌گذار، اصلی باید مد نظر قرار گیرد بنام اصل تناسب جرم و مجازات (حیاتی، ۱۳۸۹: ۸۲)، در جرایم زیست محیطی موادی همچون مواد ۶۷۵، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۶، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۶ قانون مجازات اسلامی و برخی از مواد قوانین خاص نظیر ماده ۲۹ و ۳۱ قانون نحوه‌ی جلوگیری از آلودگی هوا، از ارکان عنصر قانونی جرم محسوب می‌گردند.

عنصر مادی، رکن سوم در جرایم زیست محیطی می‌باشد. جرم زمانی تحقق پیدا می‌کند که به صورت مادی فعل و یا ترک فعل اتفاق افتاده باشد (حیاتی، ۱۳۸۹: ۸۳)، که به طور مثال عدم نصب فیلتر کاهنده‌ی هوا بر روی خروجی دودکشها، از مصادیق تحقق مادی فعل و در صورتی که پس از اخطاریه از سوی دستگاه متولی، مسئول واحد از نصب فیلتر کاهنده‌ی هوا خودداری نماید، بدیهی است که ترک فعل محقق شده است.

در قوانین مربوط به محیط زیست، اصولاً از فاعل و شریک جرم بحث شده و کمتر به صراحت در مورد معاون جرم مطلبی آمده است. و لذا در هر مورد که مسئله‌ی معاونت مطرح شود، باید با استفاده از قواعد کلی حقوق جزای عمومی در مورد معاونت در جرم، با مجرم زیست محیطی برخورد شود (تقی زاده انصاری، ۱۳۷۶: ۱۲۵). از آنجایی که جرایم زیست محیطی در اغلب موارد به صورت عمدی واقع می‌گردند بنابراین در کنار موضوع مباشرت در این گونه جرایم، معاونت در آنها نیز مصداق خواهد یافت و مجازات مقرر قانونی درباره‌ی معاون اعمال خواهد شد (قاسمی، ۱۳۹۱: ۱۳۴).

۳-۱. عنصر معنوی در جرم ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی

با نگاهی به ظاهر این ماده ملاحظه می‌گردد که واژه‌ی عمد و علم به صراحت آورده نشده و به عنصر معنوی جرم اشاره نشده است. اما همچنان که در گذشته بیان شد جرایم زیست محیطی جرایمی عمدی هستند؛ بنابراین تعمد و آگاهی از مجرمانه بودن عمل لازم است و اگر این کارها از روی خطا صورت گیرند مشمول حکم این ماده نخواهد بود (زراعت، ۱۳۸۲: ۲۷۳). با توجه به موضوع خطا بودن و عدم تعمد در فعل، محل تناقض شکل می‌گیرد، خطای جزایی را می‌توان رفتاری مبتنی بر بی‌احتیاطی، بی‌مبالاتی، غفلت و سهل‌انگاری، که نتیجه‌ی آن اعمال مجازات برای مرتکب آن است و بیشتر در جرایم غیرعمدی قابل تصور می‌باشد.

اما آیا در جرایم عمدی، می‌توان از نوعی خطای جزایی عمدی بحث کرد؟ ممکن است بی‌احتیاطی «مسئول واحد» مشکلاتی ایجاد کند و در عین توجه به امر تمایل او بر انجام خطا آشکار نیست و گاه ناخودآگاه است. به هر حال نمی‌توان این جرایم را عمدی تلقی کرد، ولی وجود یک یا چند خطای جزایی جهت مجرمیت بزه‌کار و استحقاق او برای مجازات کافی است (نوربها، ۱۳۹۰: ۱۷۷). حال می‌بینیم که علاوه بر تعمد و آگاهی، خطای جزایی در جهت تحقق عنصر معنوی جرم ماده ۶۸۸ مورد شناسایی قرار گرفته است.

از طرف دیگر هرچند عنصر معنوی جرم ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی به صراحت مورد اشاره قرار نگرفته است، ولی طبق اصول کلی حقوق جزا، ارتکاب جرم بدون وجود سوءنیت امکان ندارد، مگر در موارد استثنایی. چنان که صدمه به تمامیت جسمانی افراد چه به صورت عالمانه و عامدانه و چه به صورت خطایی محض در هر حال جرم به شمار می‌رود. در برخی جرایم نیز قانون‌گذار سوءنیت را مفروض می‌انگارد و اثبات خلاف آن را به عهده‌ی متهم قرار می‌دهد.

بنابراین با توجه به سکوت قانون‌گذار و با مراجعه به اصول مسلم حقوقی کیفری باید گفت که وجود عمد یا سوءنیت در ارتکاب اعمال زیان‌بار علیه بهداشت عمومی باید اثبات شود. مگر اینکه این جرم را همانند حقوق آمریکا یا انگلستان یک جرم مادی

صرف به شمار آوریم و بر مبنای نظریه‌ی مسئولیت مطلق یا (strict liability) به مجازات مرتکبین اعمال تهدید آمیز بپردازیم که به دلیل فقدان چنین نصی در حقوق کیفری ایران و نیز با توجه به اصل قانونی بودن جرایم و مجازات‌ها و نتیجه‌ی این اصل یعنی تفسیر به نفع متهم، نمی‌توان به استنتاج اصل مسئولیت مطلق در این گونه جرایم پرداخت (انصاری، ۱۳۸۳: ۱۲۷).

با همه‌ی این توصیفات، در برخی اوقات، زمانی که فعل آلودگی و یا تهدید علیه بهداشت عمومی از سوی کارخانه‌ای صورت پذیرد و واحد مذکور نیز از قبل تمامی ملاحظات ایمنی، فنی و زیست محیطی را رعایت نموده باشد و صرف یک حادثه پیش بینی نشده این عمل به وقوع پیوسته باشد و متعاقب آن دستگاه‌های متولی مستند به تبصره یک ماده ۶۸۸ ق.م.ا.ف فعل ارتكابی را آلودگی محیط زیست و یا تهدید علیه بهداشت عمومی تشخیص داده و اعلام جرم نمایند، در این صورت مسئولیت کیفری متوجه شخصیت حقیقی خواهد بود یا خیر؟ و یا اگر فعل ارتكابی در زمانی رخ دهد که شخص حقوقی در محل حاضر نباشد (بویژه اگر فعل ارتكابی در نیمه‌های شب به وقوع پیوسته باشد) آیا استناد مدیریت واحد آلاینده می‌تواند عدم حضورش در محل باشد؟ در این صورت آیا عدم علم و آگاهی را می‌توان زایل کننده‌ی عنصر روانی جرم دانست؟ با عدم احراز عنصر روانی جرم، انتساب فعل مجرمانه به شخصی که در اکثر مواقع در محل حضور ندارد کار بسیار مشکلی خواهد بود، و اگر اثبات خلاف سوءنیت آن را به عهده‌ی متهم قرار دهیم نیز اصل برائت را مورد خدشه قرار داده‌ایم.

به نظر می‌رسد زمانی می‌توان فعل ارتكابی را جرم آلودگی دانست که عنصر روانی جرم احراز شود و صرف وقوع آلودگی در شرایطی که تمام ضوابط و ملاحظات رعایت شده باشد مسئولیت کیفری را به دنبال نخواهد داشت. اما این سخن مانع از مسئولیت حقوقی مرتکب نشده و خسارت‌دیدگان می‌توانند با وجود عدم اثبات جنبه‌ی کیفری، نسبت به طرح دعوی و جبران خسارت اقدام نمایند.

۲-۳. شخص مسئول در ماده ۶۸۸ از قانون مجازات اسلامی

سؤالی که در اینجا مطرح می‌شود این است که در شرکتهای آلاینده محیط زیست، مسئولیت کیفری متوجه چه کسی است؟ شرکت، کارگزاران شرکت، یا هردوی آنها؟ در کشور ما با توجه به اصل عدم مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی و نیز با توجه به بند ۱۳ ماده ۱ آیین نامه جلوگیری از آلودگی آب، مصوب ۱۳۷۳ که بیان می‌دارد:

« منظور از مسئول، شخص حقیقی است که اداره یا تصدی منابع مولد آلودگی از قبیل کارخانجات، کارگاهها و سایر تاسیسات صنعتی را خواه برای خود و خواه به نمایندگی از طرف شخص یا اشخاص حقیقی و حقوقی دیگر به عهده داشته یا شخصاً به طرق مختلف عامل ایجاد آلودگی است.» پذیرفتن مسئولیت کیفری برای اشخاص حقوقی مشکل است و گسترده بودن دامنه‌ی مالکیت‌های عمومی، و دولتی بودن بیشتر شرکت‌های بزرگ تولید کننده‌ی مواد آلاینده و در نتیجه فضاقت مسئولیت کیفری برای دولت به عنوان یک شخصیت حقوقی که دارای سازمان‌ها یا وزارتخانه‌های متعددی است، این مشکل را دو چندان می‌کند (انصاری، ۱۳۸۳: ۱۲۸). حتی اگر مباحثی از مصادیق این جرم شخص حقوقی باشد، چگونه می‌توان پاسخ حبس را درباره وی به مورد اجرا گذاشت؟ مقنن هم که در این ماده به جز این پاسخ، پاسخ دیگری مقرر نکرده است تا بتوان آن را درباره‌ی شخص حقوقی مرتکب این جرم اعمال کرد. در آن صورت باید گفت که جرم واقع شده است، اما پاسخی که بتوان در برابر این جرم به کار بست وجود ندارد (قاسمی، ۱۳۹۱: ۱۸۳).

در پرونده‌ی شماره کلاسه ۸۷۰۵۵۱ موجود در یکی از ادارات کل حفاظت محیط زیست، در سال ۱۳۸۷ از مدیر عامل کشتارگاه دامی که وابسته و تحت نظر شهرداری بوده به جرم تهدید علیه بهداشت عمومی و آلودگی محیط زیست به واسطه‌ی هدایت فاضلاب صنعتی به صورت خام و بدون هرگونه عملیات تصفیه، پس از بی‌توجهی مدیریت واحد به مفاد اختاریه‌های متعدد، اعلام جرم می‌نماید. متهم در دفاعیات خویش بیان می‌کند: که وی از خود اختیاری نداشته و منسوب شهردار می‌باشد و صرفاً از شهردار دستور گرفته و اگر جرمی واقع گردیده، مسئولیت آن بر عهده‌ی شهردار می‌باشد؛ نه وی. دادگاه بدوی نیز به همین استناد مدیر عامل کشتارگاه دام را تبرئه می‌نماید.

آنچه مسلم است به استناد بند ۱۳ ماده ۱ آیین نامه جلوگیری از آلودگی آب مصوب ۱۳۷۳ منظور از مسئول، شخص حقیقی است که اداره یا تصدی منابع مولد آلودگی از قبیل کارخانجات، کارگاهها و سایر تاسیسات صنعتی را خواه برای خود و خواه به نمایندگی از طرف شخص یا اشخاص حقیقی و حقوقی دیگر به عهده داشته یا شخصاً به طرق مختلف عامل ایجاد آلودگی است. بنابراین ادعای مدیر کشتارگاه، فاقد وجهت حقوقی، و دادنامه‌ی صادره از سوی دادگاه بدوی دارای ایراد بوده، که دادگاه تجدید نظر استان نیز به همین استناد دادنامه‌ی بدوی را نقض و مدیر عامل کشتارگاه را به یازده ماه حبس محکوم می‌نماید. (واحد حقوقی اداره کل حفاظت محیط زیست زنجان، ۱۳۹۱)

با لحاظ موارد فوق در پاسخ به ابهام و سوالی که مسئولیت کیفری متوجه چه کسی است؟ باید پاسخ داد، که شخص حقوقی و کارگزاران آن توأمان دارای مسئولیت کیفری هستند (عبداللهی، ۱۳۸۶: ۱۱۱). با تاکید بر موارد معروضه می‌توان این گونه نظر داد که ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی برای اشخاص حقیقی قابلیت اجرا دارد و ماده ۱۱ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست مصوب ۱۳۵۳ و اصلاحیه‌ی بعدی آن در جهت اعمال مجازات شخص حقوقی بکار برده می‌شود. مستند به این ماده، کارخانجات و کارگاه‌های که موجبات آلودگی محیط زیست را فراهم می‌نمایند، می‌بایست از کار و فعالیت خودداری نمایند؛ که این ماده مختص به شخصیت حقوقی است و استناد ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی توأم با ماده ۱۱ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، راهی برای برون رفت از این ابهام می‌باشد؛ بدین صورت که با اجرای ماده ۱۱ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، منابع آلاینده‌ی کارخانه تعطیل و با اجرای ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی شخصیت حقوقی نیز به مجازات خواهد رسید.

۳-۳. جرم یا شروع به جرم، تهدید به آسیب یا ورود آسیب

به استناد ماده ۱ آیین نامه بهداشت که در بند ۲-۱ به آن اشاره شده است، لطمه به بهداشت محیط هنگامی است که به سلامت جسم، روان و اجتماع آسیب وارد آید.

نکته اینکه در ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی واژه «تهدید» بکار رفته است و این سوال را در ذهن متبادر می سازد که آیا فعل یا ترک فعلی که موجب «تهدید» بهداشت عمومی است، یعنی «هنوز به بهداشت عمومی لطمه وارد نساخته است» جرم است یا شروع به جرم؟

از دیگر سوء مصادیقی که در بهداشت عمومی اختلال وارد نموده و به آن آسیب رسانیده شامل: آلوده کردن آب آشامیدنی یا توزیع آب آشامیدنی آلوده، دفع غیر بهداشتی فضولات انسانی و دامی و مواد زائد، ریختن مواد مسموم کننده در رودخانه‌ها، زباله در خیابان‌ها و کشتار غیر مجاز دام، استفاده‌ی غیرمجاز فاضلاب خام یا پساب تصفیه خانه‌های فاضلاب برای مصارف کشاورزی، حاکی از تحقق فعلی است که می-بایست به حدی باشد که به تشخیص دستگاه‌های مربوطه بویژه وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی موجبات تهدید علیه بهداشت را فراهم نماید.

عبور از قصد مجرمانه و عملیات مقدماتی و ورود در مرحله‌ی اجرایی جرم را به نحوی که اعمال انجام شده متصل به جرم باشد شروع به آن جرم گویند؛ مشروط بر آنکه بزه بطور کامل واقع نشود و زیر عنوان جرم تام قرار نگیرد. قصد مجرمانه به تنهایی جرم نیست؛ حتی عملیات مقدماتی نیز مشروط به آنکه عنوان مستقلی در قانون جزا نداشته باشند جرم به حساب نمی‌آیند (نوربها، ۱۳۹۰: ۲۱۹).

لذا آنچه از مفهوم و منطوق ماده مذکور و واژه‌ی تهدید استنباط می‌گردد، اینکه تحقق فعل تهدید علیه بهداشت عمومی، حتی اگر صدمه و آسیب به بهداشت وارد نسازد، جرم و مجازات را در پی خواهد داشت.

۴-۳. وجه تمایز بهداشت عمومی و آلودگی محیط زیست

در ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی، اوصاف تهدید علیه بهداشت عمومی تمثیل‌وار آمده است و همان‌طوری که پیش از این سخن رانده شد، این مصادیق در حوزه‌ی آلودگی‌های مرتبط با آلودگی آب و خاک و پسماند می‌باشد و قابل تعمیم به دیگر آلودگی‌ها نظیر هوا، اشعه، صوت و ... نیست. اما نکته‌ی مهم این است که بسیاری از متون مصادیق تهدید علیه بهداشت عمومی در ماده مذکور را با جرم آلودگی یکی

دانسته‌اند. لذا به نظر می‌رسد این موضوع مقرون به صحت نباشد؛ چرا که تعاریف بهداشت و آلودگی محیط زیست متفاوت از یکدیگر می‌باشد. به نحوی که در ماده (۱) آیین نامه بهداشت محیط، بهداشت عبارت است از: کنترل عواملی از محیط زندگی که به گونه‌ای روی سلامت جسمی، روانی و اجتماعی انسان تاثیر می‌گذارند. حال آنکه تعریف آلودگی مستند به ماده ۹ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست و با تغییرات بسیار جزئی در تبصره ۲ ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی، عبارت است از: پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب، هوا، خاک یا زمین به میزانی که کیفیت فیزیکی، شیمیایی یا بیولوژیک آن را به طوری که به حال انسان یا سایر موجودات زنده یا گیاهان یا آثار یا ابنیه مضر باشد تغییر دهد. به تعبیر دیگر تهدید علیه بهداشت عمومی، صدمه و آسیب به سلامت جسم، روان و اجتماع بوده و صرفاً ناظر بر فرد یا اجتماع انسانی است، در صورتی که آلودگی می‌بایست مضر به حال انسان، حیوان، گیاه و ... باشد.

حال اگر ایجاد آلودگی منجر به صدمات به بشر نگردد، نمی‌تواند از مصادیق تهدید علیه بهداشت عمومی باشد. به عنوان مثال: اگر فضولات انسانی در مکانی کیلومترها دورتر از سکونت انسان بصورت غیر بهداشتی دفع گردد بالطبع ایجاد آلودگی محیط زیست می‌نماید؛ لکن بروز و ظهور آن تحت تهدید علیه بهداشت عمومی بعید و غیر منطقی است. به علاوه در تبصره ۱ همان ماده اعلام جرم آلودگی بر عهده‌ی یک دستگاه و اعلام جرم تهدید علیه بهداشت عمومی بر عهده‌ی دستگاه دیگری نهاده شده که خود بیانگر تمایز این دو می‌باشد.

۳-۵. بررسی قانون عام و خاص در خصوص موضوع ماده ۶۸۸ قانون مجازات

اسلامی

ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی که در سال ۱۳۷۶ مورد اصلاح واقع گردیده است در زمینه آلودگی آب، خاک و پسماند قانونی عام به شمار می‌رود. در انتهای ماده نیز قانون‌گذار اشاره می‌نماید که مرتکبین چنانچه طبق قوانین خاص مشمول مجازات‌های شدیدتر نباشند به حبس تا یک سال محکوم خواهند شد.

به تعبیر دیگر در زمانی که مجازاتهای قانون خاص در زمینه‌ی محیط زیست شدیدتر از مجازات مقرر در این ماده باشد، ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی قابلیت استناد ندارد. در ارتباط با قانون عامی که قبلاً به تصویب رسیده است به نسبت موضوع قانون خاص مؤخر (جدید) قلمرو وسیعتری دارد. در این صورت می‌توان گفت قانون جدید فقط آن قسمت از قانون را نسخ می‌نماید که با آن وحدت موضوع دارد، یعنی قانون جدید «مخصص» قانون قدیم است (حیاتی، ۱۳۸۹: ۱۸۳). اما در سال ۱۳۸۳ قانون مدیریت پسماندها بطور خاص، جرایم و مجازات‌های پسماند را تخصیص داده است و مجازاتی که در ماده ۱۶ قانون مذکور که مؤخر بر قانون مجازات اسلامی است، در ارتباط با پسماند حداقل ۵۰۰/۰۰۰ ریال تا حداکثر ۱۰۰/۰۰۰/۰۰۰ ریال تعیین نموده است.

حال با این توصیف معیار شدیدتر بودن مجازات در این ۲ ماده که یکی حبس است و دیگری جزای نقدی چه می‌تواند باشد و با لحاظ تعیین تکلیف در ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی کدام مجازات قابلیت اعمال دارد؟ از سوی دیگر با توجه به اینکه قانون مدیریت پسماندها قانونی خاص و مؤخر است، در ارتباط با مجازات جرم مربوطه، آیا ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی را که قانونی عام و مقدم است را در زمینه پسماند تخصیص نمی‌دهد؟

به نظر می‌رسد استناد به ماده ۱۶ قانون مدیریت پسماندها مصوب ۱۳۸۳ زمانی است که صرفاً نگهداری، مخلوط کردن، جمع‌آوری، حمل و نقل، خرید و فروش، دفع، صدور تخلیه پسماندها در محیط، منطبق بر مقررات قانون مدیریت پسماندها نباشد (بدون در نظر گرفتن اینکه آیا موجبات آلودگی را فراهم می‌نماید یا خیر) و در صورتی که فعل ارتكابی به تشخیص سازمان حفاظت محیط زیست، موجبات آلودگی محیط زیست و یا به تشخیص وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی موجبات تهدید علیه بهداشت عمومی را فراهم نماید به قطع یقین استناد قانونی ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی خواهد بود.

۳-۶. مجازات حبس تا یک سال در ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی

اعمال مجازات برای کسانی که در پی تخریب محیط زیست و بهداشت عمومی، اختلال در نظم و امنیت جامعه را دنبال می‌کنند امری است که قابل انتقاد نبوده و بلکه سخت‌گیری و شدت عمل در مقابل آنها مورد اقبال عمومی نیز قرار خواهد گرفت (شاه ملک پور، ۱۳۸۳: ۱۶۹).

در ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی قانون‌گذار اعلام می‌دارد که مرتکبین به حبس تا یک سال محکوم خواهند شد؛ البته حبس یکی از مجازاتهای متداول نظام کیفری است که از آن فراوان استفاده می‌شود و در قوانین زیست محیطی در ایران نیز به وفور از آن استفاده شده است (آشوری، ۱۳۸۲: ۲۰۸). اقدام علیه بهداشت عمومی مصادیق فراوانی دارد که برخی از آنها بسیار قبیح و مضر است و برخی از آنها هم قبیح کمتری دارد. مثلاً ریختن سم در رودخانه با ریختن زباله در خیابان را هرگز نمی‌توان در یک حد و درجه از وخامت دانست بنابراین بهتر بود این مواد از یکدیگر تفکیک گردیده و مجازات مناسب هر جرم در نظر گرفته می‌شد (زراعت، ۱۳۸۲: ۲۷۷).

لذا مشخص نیست که حداکثر یک سال حبس بتواند پاسخ مفید و موثری در برابر آلودگیهای زیست محیطی باشد. همچنین نداشتن حداقل مناسب نیز اشکال دیگری است که نباید آن را ندیده گرفت. اگر محکمه ای برای آلوده کردن آب آشامیدنی از پاسخ کیفری یک روز حبس استفاده کرد بدون تردید اقدام وی مخالفتی با این ماده نخواهد داشت؛ اما آیا یک روز حبس می‌تواند پاسخی حمایتی کیفری مناسبی برای این آلودگی باشد، به گونه ای که مرتکب، دیگر بار نسبت به آلودگی محیط زیست اقدام نکند؟ یا آنکه این گونه حمایت‌ها تشویق کننده نیز هست (قاسمی، ۱۳۹۱: ۱۸۳)؟

از طرف دیگر بر خلاف مجازات مقرر، آراء قضایی کمتر از مجازات حبس استفاده می‌کنند و اکثر آرایبی که صادر شده است، حبس جای خود را به جزای نقدی داده؛ این موضوع بیانگر آن است که دادگاهها تمایل زیادی به اعمال این پاسخ ندارند، در حالی که حمایت گسترده و موثر از محیط زیست به‌ویژه در شرایط خاص ایجاب می‌کند که گاهی اوقات در قبال جرم زیست محیطی واقع شده، پاسخ مناسب و حتی شدیدی مانند حبس مورد استفاده قرار گیرد (کوشکی، ۱۳۸۸: ۹۷).

در بررسی پرونده‌های متعدد موجود در یکی از ادارات کل حفاظت محیط زیست در سالهای ۱۳۸۲ الی ۱۳۹۱ ملاحظه گردید که برخی از افراد که مدیریت کارخانجات تولید شمش مس و یا تولید شمش روی را بر عهده داشته‌اند، با وجود اینکه چندین بار به جرم تهدید بهداشت عمومی و آلودگی محیط زیست به جزای نقدی محکوم شده‌اند؛ لکن مجدداً به فعل مذکور مبادرت ورزیده‌اند؛ که این امر نشان از عدم بازدارندگی مجازات جزای نقدی برای صاحبان و مالکان کارخانجات مرتکب به جرم تهدید علیه بهداشت عمومی و آلودگی محیط زیست دارد. (واحد حقوقی اداره کل حفاظت محیط زیست زنجان، ۱۳۹۱)

لذا به نظر می‌رسد اصلاح حداقل مجازات حبس و همچنین همراهی جزای نقدی به عنوان مجازات دیگر در ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی اثر بازدارندگی را موثرتر نماید.

۴. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

مخاطرات حاصل از آلودگی‌های محیط زیست، علاوه بر محیط زیست بر روی سلامتی و بهداشت انسان تأثیرات سوء خود را به جای نهاده تا جایی که این موضوع منتج به وضع قوانین و مقررات متعددی گردیده است. در کشور ایران قوانین کیفری متعددی در ارتباط با آلودگی‌های محیط زیست وضع شده است که علاوه بر اصل پنجاه قانون اساسی، می‌توان به قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست مصوب ۱۳۵۳، قانون نحوه‌ی جلوگیری از آلودگی هوا مصوب ۱۳۷۴، قانون مدیریت پسماندها مصوب ۱۳۸۳ که در زمره‌ی قوانین خاص محیط زیست بوده نام برد. در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۵ نیز به عنوان قانون عام، مقنن به انشاء مواد قانونی در خصوص امور محیط زیست مبادرت ورزیده که از مهمترین این مواد که ارتباط مستقیم با امور کیفری آلودگی محیط زیست و تهدید علیه بهداشت عمومی دارد، ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی می‌باشد.

از شاخصه‌های ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی بیان جرم تهدید علیه بهداشت عمومی توسط مقنن بوده و بهداشت عبارت است از: «کنترل عواملی از محیط زندگی به

گونه‌ای که روی سلامت جسمی، روانی و اجتماعی انسان تاثیر می‌گذارند.» بنا براین تعریف، تهدید علیه بهداشت عمومی موثر بر ۳ شق سلامتی، یعنی جسم انسان، روان انسان و اجتماع انسان خواهد بود. در این ماده مصادیق تهدید علیه بهداشت عمومی احصاء شده که مشتمل بر ممنوعیت «آلوده کردن آب آشامیدنی یا توزیع آب آشامیدنی آلوده، دفع غیر بهداشتی فضولات انسانی و دامی و مواد زاید، ریختن مواد مسموم‌کننده در رودخانه‌ها، ریختن زباله در خیابان‌ها و کشتار غیر مجاز دام، استفاده‌ی غیر مجاز فاضلاب خام یا پساب تصفیه‌خانه‌های فاضلاب برای مصارف کشاورزی» می‌باشد. همان‌طوری که ملاحظه می‌گردد تمثیل‌های مورد اشاره در حول محور آلودگی آب، آلودگی خاک، پسماند، کشتار غیر مجاز دام و آلودگی محصولات کشاورزی بواسطه‌ی استفاده‌ی غیر مجاز از فاضلاب می‌باشد، لذا کلیه افعال مجرمانه‌ای که قابلیت انتساب به ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی را خواهند داشت، می‌بایست مصادیقی از محورهای مذکور باشند. به عبارت دیگر جرم آلودگی هوا، آلودگی صوتی، آلودگی اشعه و ... را نمی‌توان از مصادیق این ماده دانست.

آنچه از مفهوم و منطوق ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی بر می‌آید این است که تشخیص و اعلام جرم تهدید علیه بهداشت عمومی با وزارت بهداشت، درمان و آموزش و پزشکی، تشخیص و اعلام جرم آلودگی محیط زیست با سازمان حفاظت محیط زیست و تشخیص و اعلام جرم کشتار غیر مجاز دام و دفع فضولات دامی بر عهده‌ی سازمان دامپزشکی نهاده شده است. به عنوان مثال: سازمان حفاظت محیط زیست نمی‌تواند در زمان اعلام جرم یک واحد صنعتی به‌واسطه‌ی دفع غیر اصولی فاضلاب، به تهدید علیه بهداشت عمومی استناد نماید زیرا اعلام جرم تهدید علیه بهداشت عمومی بر عهده‌ی وزارت بهداشت می‌باشد و سازمان حفاظت محیط زیست در موضوع مرقوم می‌بایست نسبت به آلودگی محیط زیست اعلام‌کننده جرم باشد. علاوه بر این مراجع با توجه به اصول حقوق کیفری، اعلام جرم و تعقیب آن از سوی سایر اشخاص حقیقی و حقوقی نیز امکان‌پذیر می‌باشد. این جرم، جرمی است مقید، بنابراین اگر عملی که صلاحیت تهدید علیه بهداشت عمومی را داشته باشد لکن منجر

به اخلال در بهداشت نشود، قابل تعقیب نخواهد بود؛ چرا که جرم تهدید علیه بهداشت عمومی پس از تأثیر بر سلامت جسمانی، روانی و اجتماعی انسان محقق شده و همان طوری که مبرهن است هر آلودگی نمی‌تواند وسعت تهدید علیه بهداشت عمومی را شامل شود.

از عمده موارد مهمی که در ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی می‌توان از آن نام برد، احراز عنصر معنوی جرم در این ماده است. آنچه مسلم است جرایم محیط زیست جرایمی عمدی هستند. لکن زمانی می‌توان فعل ارتكابی را جرم دانست که عنصر روانی جرم احراز شود و صرف وقوع آلودگی در شرایطی که تمامی ضوابط و ملاحظات رعایت شده باشد مسئولیت کیفری را به دنبال نخواهد داشت. لکن مانع از مسئولیت حقوقی مرتکب نشده و خسارت دیدگان می‌توانند علیرغم عدم اثبات جنبه‌ی کیفری، نسبت به طرح دعوی و جبران خسارت اقدام نمایند.

از دیگر چالش‌ها شناسایی شخص مسئول است به این طریق که شخص حقیقی مسئول است یا شخص حقوقی؟ در پاسخ به ابهام و سوالی که مسئولیت کیفری متوجه چه کسی است، می‌توان این گونه نظر داد که ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی برای اشخاص حقیقی قابلیت اجرا دارد و ماده ۱۱ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست در جهت اعمال مجازات شخص حقوقی بکار برده می‌شود. مستند به این ماده کارخانجات و کارگاه‌هایی که موجبات آلودگی محیط زیست را فراهم می‌نمایند، می‌بایست از کار و فعالیت خودداری نمایند. که این ماده مختص به شخصیت حقوقی است و استناد ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی توأم با ماده ۱۱ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، راهی برای برون رفت از این ابهام می‌باشد؛ بدین صورت که با اجرای ماده ۱۱ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، منابع آلاینده‌ی کارخانه تعطیل و با اجرای ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی شخصیت حقوقی نیز به مجازات خواهد رسید.

بحث دیگر اینکه برخی این جرم را شروع به جرم می‌شمارند و استناد حقوقی را نیز واژه‌ی تهدید می‌دانند. علی‌هذا بایستی بیان داشت آنچه از مفهوم و منطوق ماده مذکور و واژه‌ی تهدید استنباط می‌گردد، اینکه تحقق فعل تهدید علیه بهداشت عمومی،

حتی اگر صدمه و آسیب به بهداشت وارد نسازد جرم و مجازات را در پی خواهد داشت.

از دیگر چالشها، میزان مجازات مقرر در این ماده می‌باشد و نداشتن حداقل مناسب نیز اشکال دیگری است که نباید آن را نادیده گرفت. اگر محکمه‌ای برای آلوده کردن آب آشامیدنی از پاسخ کیفری یک روز حبس استفاده کرد بدون تردید اقدام وی مخالفتی با این ماده نخواهد داشت، اما آیا یک روز حبس می‌تواند پاسخ حمایتی کیفری مناسبی برای این آلودگی باشد؟ به گونه ای که مرتکب دیگر بار نسبت به آلودگی محیط زیست اقدام نکند، یا آنکه این گونه حمایت‌ها تشویق کننده نیز هست.

به نظر می‌رسد مجازات جزای نقدی مستند به ماده ۱۶ قانون مدیریت پسماندها مصوب ۱۳۸۳ زمانی است که صرفاً نگهداری، مخلوط کردن، جمع آوری، حمل و نقل، خرید و فروش، دفع، صدور تخلیه پسماندها در محیط، منطبق بر مقررات قانون مدیریت پسماندها نباشد (بدون در نظر گرفتن اینکه، آیا موجبات آلودگی را فراهم می‌نماید یا خیر؟) و در صورتی که فعل ارتكابی به تشخیص سازمان حفاظت محیط زیست موجبات آلودگی محیط زیست و یا به تشخیص وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی موجبات تهدید علیه بهداشت عمومی را فراهم نماید، به قطع یقین دارای مجازات حبس مستند به ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی خواهد بود.

ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی تنها ماده قانونی است که توسط مقنن در خصوص تهدید علیه بهداشت عمومی انشاء گردیده است و بس مهم و در خور توجه، به نحوی که این ماده از پرکاربردترین ماده‌های قانونی در امور کیفری محیط زیست می‌باشد. با لحاظ این موضوع و در راستای جلوگیری از تعابیر متعدد، به نظر می‌رسد ماده مذکور می‌بایست به طور جدی مورد بازنگری و اصلاح قرار گرفته، به طوری که با اضافه شدن تدریجی قوانین خاص محیط زیست در زمان آینده، این ماده بتواند انسجام و جاهت حقوقی خود را به طور مطلوب و شایسته حفظ نماید.

پی‌نوشت‌ها

۱. در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ این قانون تحت عنوان شماره ۹۱۴ آمده است.

منابع

الف. کتابها

- آشوری، محمد، (۱۳۸۲)، جایگزین های زندان یا مجازاتهای بینابین. تهران: نشر گرایش.
- تقی زاده انصاری، مصطفی، (۱۳۷۶)، حقوق کیفری محیط زیست. تهران: نشر قومس.
- حیاتی، علی عباس، (۱۳۸۹)، مقدمه علم حقوق، تهران: نشر بنیاد حقوقی میزان.
- دبیری، فرهاد، (۱۳۸۳)، مجموعه قوانین و مقررات محیط زیست. تهران: نشر سازمان حفاظت محیط زیست.
- زراعت، عباس، (۱۳۸۲)، شرح قانون مجازات اسلامی. بخش تعزیرات ۳، تهران: نشر ققنوس.
- قاسمی، ناصر، (۱۳۹۱)، حقوق کیفری محیط زیست. تهران: نشر جمال الحق.
- نوربها، رضا، (۱۳۹۰)، زمینه حقوق جزای عمومی. تهران: نشر گنج دانش.

ب: مقالات

- انصاری، باقر، (۱۳۸۳)، «مطالعه تطبیقی حقوق حاکم بر محیط زیست آبی در حقوق موضوعه ایران»، مجموعه مقالات نخستین همایش حقوق محیط زیست ایران، نشر برگ زیتون: ۱۰۳-۱۴۰.
- شاه ملک پور خشک بیجاری، حسن، (۱۳۸۳)، «از جرم انگاری تا جرم زدایی در عرصه حقوق محیط زیست»، مجموعه مقالات نخستین همایش حقوق محیط زیست ایران، نشر برگ زیتون: ۱۶۵-۱۷۵.
- عبدالهی، محسن، ۱۳۸۶، حمایت کیفری از محیط زیست، تاملی بر بایسته‌های حقوق کیفری محیط زیست، مجله علوم محیطی، سال پنجم، شماره اول، پاییز ۱۳۸۶: ۹۷-۱۱۷.

۱۹۷ بررسی چالشهای کیفری ناشی از اجرای ماده ۶۸۸ (۹۱۴) قانون مجازات اسلامی

- کوشکی، غلامحسین، ۱۳۸۸، چالشهای نظام کیفری ایران در حوزه جرایم زیست محیطی، مجله اطلاع رسانی حقوقی، شماره ۱۷ و ۱۸، بهار ۱۳۸۸: ۸۷-۱۰۴
- وطن دوست، صابر، ۱۳۸۳، بررسی جرایم زیست محیطی در ایران، مجموعه مقالات نخستین همایش حقوق محیط زیست ایران، نشر برگ زیتون: ۳۴۳-۳۴۹.

ج: اسناد

- واحد حقوقی اداره کل حفاظت محیط زیست زنجان، ۱۳۹۱، پرونده های موجود در آن واحد از سالهای ۱۳۸۲ الی ۱۳۹۱